

Дејан Ђорђевић¹
Тијана Дабовић²

ЕВРОПСКА ДИМЕНЗИЈА ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА

*

Просторно планирање на нивоу уједињене Европе, представља један од кључних инструмената просторне интеграције и усмеравања њеног развоја и доноси нов територијални ниво у систем планирања европских земаља - наднационални. Оно се, за разлику од националних система просторног планирања, не заснива на организационим или законским оквири-ма, већ више личи на конгломерат различитих надлежности и задатака.

Основни разлог за настанак наднационалног и транснационалног планирања је све већа економска међузависност између нација. Значајни елементи економских активности, заједно са политичким и културним односима постају глобализовани и независни од националних држава. Дубина и ширина глобализације могу се посматрати са различитих аспеката. Када је у питању просторни развој, овај процес без сумње има специфичне и значајне утицаје на промену просторних образаца. У европском контексту, примећени трендови подразумевају: повећану просторну концентрацију економских активности у комбинацији са све значајнијом централном улогом глобалних и регионалних градова; интензивирани конкуренцију између градова; поларизацију економског просперитета између градова (која је у вези са претходним трендом); све веће разлике међу социјалним групама унутар градова које доводе до појаве социјалног искључивања; и, негативне последице урбаног развоја на животну средину (Shaw & Nadin, 2000). Просторно планирање и државна регулација унутар држава чланица Европске Уније имају значајну улогу у усмеравању ових трендова. Политикама и плановима покушавају се максимизирати компетитивна позиција и потенцијали раста урбаних центара, уз истовремене покушаје да се, у најбољем случају, омогуће одрживи обрасци раста, а у најгорем, избегну негативни утицаји.

Глобализација даје уопштени контекст за пораст интересовања за транснационалну димензију у Европи. Конкретнији контексти долазе из правца просторног утицаја европских секторских политика, докумената из области просторног планирања и Европске Комисије, институционализоване политичке подршке, као и акција држава чланица ЕУ. Европске трансна-

¹ Др Дејан Ђорђевић, ванредни професор, Географски факултет, Београд.

² Мр Тијана Дабовић, асистент, Географски факултет, Београд.

ционалне димензије, како их формално дефинише Европска Комисија су: прекогранична – подразумева сарадњу између географски повезаних граничних региона; међурегионална – сарадња међу географски неповезаним регионима и трансационална димензија, у ужем смислу (трансгранична) – сарадња преко великих мултинационалних региона (Shaw & Nadin, 2000).

Европски ниво планирања служи као платформа у покушају хармонизације националних система планирања држава чланица, али и држава које тај статус очекују. Највећи утицај на стратегије регионалног просторног развоја, у том смислу имају: *Европску перспективу просторног развоја* – ESDP (*European Spatial Development Perspective*), INTERREG и други програми који обезбеђују приступ Структурним фондовима Европске Уније. Паралелно регионалном, у ЕУ се све више инсистира на конвергенцији националних и регионалних система просторног планирања ка међудржавним иницијативама, са честом последицом да програми регионалног развоја ЕУ гурају у засенак националне политике регионалног просторног развоја (као што је то случај у Финској, Шпанији, Италији и др.).

Треба напоменути да на развој европског просторног планирања у великој мери утичу поједине државе чланице³. Зато не треба да чуди што се у њему проналазе различити приступи и схватања просторног планирања.

У целини, европско просторно планирање утиче на националне системе просторног планирања европских земаља кроз стварање нових захтева у односу на теме које се тичу просторног планирања: субсидијарност, јачање регионалног нивоа и способност за све врсте сарадње (између појединих простора, сектора, нивоа управљања, јавног и приватног сектора), као и на задатке просторног планирања и њихову имплементацију (Pallagst, 2000):

- који се тичу препорука од значаја за европско просторно планирање,
- планирање оријентисано ка имплементацији,
- развијање националних концепција/стратегија просторног развоја

Присуство различитих националних система својине над земљиштем, планских контрола и правила грађења, које делују одвојено и са потенцијално различитим циљевима, могли би се (и често се) виде као препрека успостављању јединственог тржишта, које зависи од држава чланица и других политика и акција које су у складу са општим пројектом интеграције ЕУ. Ово, свакако ствара проблеме у трансационалном планирању и ставља на пробу могућности стварања планског оквира унутар којег би се датим циљевима посвећивала одговарајућа пажња (Williams, 1996).

³ Регионално планирање у Француској које се заснива на финансијским средствима, утицало је на концепт структурне политике ЕУ, а концептуални развој унутар просторног планирања у Холандији, утицао је на њене студије просторног развоја.

За европске интеграције и планирање, посебно је значајан почетак последње деценије прошлог века који је донео европском континенту два паралелна, супротна процеса. На једној страни, развијене западне државе су ушле у процес интеграције и трансформације ЕЕЗ у ЕУ, чиме је започет и процес хармонизације и модификовања система просторног планирања. На другој страни, у социјалистичким земљама источног и југоисточног дела континента, дошло је до процеса дезинтеграције и распада вишенационалних на нове самосталне државе, који су у земљама Западног Балкана били пропраћени оружаним сукобима и унутрашњим нестабилностима. Након више од деценије дугог, тешког и комплексног процеса транзиције⁴ уз прилагођавање критеријумима ЕУ, новостворене државе, углавном из источног и централног дела континента, које су средином 1990-тих година ушле у процес прикључивања ЕУ, постале су њене пуноправне чланице 1. маја, 2004. године (Дабовић, 2005). Преостале државе некадашњег социјалистичког блока, већином југоисточне, очекује сукцесивно прикључивање ЕУ у наредним годинама у складу са потписаним споразумима и спроведеним захтевима ЕУ⁵.

У складу са реформом целокупног друштвено-политичког и економског система, наведене државе врше прилагођавања у системима просторног планирања, како би се одговорило на европске захтеве, повратило изгубљени легитимитет планирања и одговорило на нову просторну, економску, социјалну и енвајронменталну стварност. Прилагођавања се врше институционалним, организационим и законским реформама у правцу „омекшавања“ централистичког система планирања, јачања субнационалних територијалних нивоа у складу са општим трендом децентрализације и спровођењем европских циљева преко субнационалних нивоа управљања (који могу имати транснационални карактер). Такође се врше конкретизовања и операционализација нових парадигми и принципа друштвеног функционисања и просторног планирања.

Импулс ка европском просторном планирању повезан је са потребом решавања не само просторних проблема, већ и конфликтних просторних циљева на различитим нивоима и у различитим регионима (Dabinett & Richardson, 2000). Подељена надлежност захтева комбинацију *bottom-up* и *top-down* процеса одлучивања, имајући у виду све већи број нивоа просторног планирања у ЕУ (слика 1), што са 25 држава чланица и њиховима

⁴ Стварање нових политичких, економских и социјалних услова: успостављање демократских режима и промене институционалног и законодавног оквира, тржишна економија, приватизација, оснивање и развој средњих и малих предузећа, владавина права и заштита приватне својине, децентрализација, транспарентни систем одлучивања, итд.

⁵ Како сада ствари стоје, државе Западног Балкана, а међу њима и наша, биће међу последњим европским државама које ће постати чланице ЕУ.

различитим приступима неће бити нимало лак, па ни привлачан посао (Ђорђевић и Дабовић, 2005).

Слика 1. – Типологија нивоа просторног планирања у Европској Унији (Tewdwr-Jones & Williams, 2001)

Кратак историјски приказ развоја европског просторног планирања⁶

Савет Европе је 1984. године⁷ донео *Повељу из Торемолиноса – Европску повељу о регионалном и просторном планирању*. Повељом су били дефинисани циљеви равномерног социоекономског развоја међу регионима Европе, одговорно управљање природним ресурсима, заштита животне средине и рационално коришћење земљишта, односно принципи европске и националних политика просторног развоја. Повеља је позвала на међународну сарадњу како би се дошло до „правог европског планирања“.

Јединствени европски акт (1987. године), којим се проширују надлежности из области економске и социјалне кохезије, али и из других области, нпр. заштите животне средине и кораци ка *Јединственом тржишту* (1992. године) повећали су европску заинтересованост за обрасце регионалног развоја. *Генерални директорат за регионалну политику и кохезију* (*The Directorate-General for Regional Policy and Cohesion*, познатији као *DG Region*) је допринео ширењу схватања о значају просторног планирања.

Европска Комисија је 1991. године публиковала документ *Европа 2000: Погледи на територијални развој Заједнице*, у којем се анализирају

⁶ Извори: Вујошевић (2002) и <http://www.espon.org.uk/spatialplanning.htm>.

⁷ Савет Европе 1984. године броји 22 државе чланице.

притисци на европску територију настали социоекономским развојем и националним и регионалним интервенцијама у оквиру Заједнице. У њему се идентификују два основна региона раста: северозападни и „север Југа“, појас од североисточне Шпаније до северне Италије/јужне Немачке. Извештај указује на неопходност усклађивања напора ка остваривању циљева равномерног и хармоничног територијалног развоја Заједнице.

Европа 2000+: *Сарадња за просторни развој Европе*, је документ публикован 1994. Представља ажурирану и проширену анализу из *Европе 2000* и наглашава значај сарадње у области просторног планирања широм Европе.

Одбор за просторни развој (Committee on Spatial Development), састављен од министара држава чланица задужених за просторно планирање је основан 1991. године. Исте године Национална агенција за физичко планирање Холандије прави извештај *Перспективе у Европи* у којем развија концепт наднационалног просторног планирања и говори о његовом значају за национално планирање. *Уговор из Маастрихта* (1992. године), на основу којег је Заједница прерасла у Унију и којим је, између осталог, успостављена економска и монетарна унија, уводи идеју о свесном развоју саобраћајне инфраструктуре на европском нивоу кроз Трансевропске мреже (*Trans-European Networks -TENs*)⁸. У овој области нарочито се посвећује пажња разлозима, принципима и критеријумима заштите животне средине, с обзиром на то да је саобраћај сектор у којем је загађење веома изражено и тешко је контролисати његове прекограничне ефекте.

На састанку Неформалног савета министара за просторно планирање у Лајпцигу 1994. године усвојени се следећи фундаментални циљеви:

- економска и социјална кохезија,
- одрживи развој,
- јачање кохеренције европског континента,

и договорени следећи кључни принципи:

- тежња ка равномерном и полицентричном урбаном систему,
- једнакост у приступу инфраструктури и знању и
- мудро управљање и одрживи развој природним и културним наслеђем Европе.

Лајпцишки Савет је обавезао Одбор за просторни развој да изradi *Европску перспективу просторног развоја* – ESDP. Такође, Савет је прихватио предлог Европске Комисије да се оформи мрежа просторног истраживања у форми Европске опсерваторије просторних промена и планирања, која представља основу Европске мреже опсерваторија просторног планирања - ESPON (*European Spatial Planning Observatory Network*).

⁸ То је заправо, мрежа инфраструктуре читавог континента коју је Унија спремна да финансира и изван својих граница.

Главне европске политике са просторним утицајем и регионалне иницијативе

Дуги низ година, Европска Унија је спроводила одређене мере у оквиру сектора које су имале просторни утицај. Широки опсег политика, регулатива и других инструмената користили су се у тежњи да се остваре кључни циљеви стварања јединственог тржишта, промоција равномерног развоја и смањивање развојних разлика међу различитим регионима. Велики број програма сачињен је ради решавања проблема у одређеним деловима ЕУ, као што су региони са пропалом индустријом, структурно застарели и региони којима је потребан рурални и развој пољопривреде. Њихову суштину представља просторна редистрибуција.

Поред њих, постоје политике са јасним просторним циљевима и друге секторске политике, нпр. саобраћајна и политика животне средине, које утичу на коришћење земљишта и развој. Ипак, просторни утицаји су се ретко разматрали у имплементацији и евалуацији наведених политика и програма, али и многих других (Davies, 1994), што је довело до негативних последица у простору ЕУ.

Сматра се да највећи утицај на просторно планирање и територијално уређење Европске Уније и читавог континента имају регионална, саобраћајна и политика животне средине (Вујошевић, 2002).

Регионална политика ЕУ доприноси територијалној кохезији. Структурни фондови и Помоћ за прикључивање (*Pre-Accession Aid*) утичу на територијални развој кроз: географију улагања, врсту интервенције у коју се улаже и индиректне и неопипљиве ефекте који настају применом процедура и принципа који су нарочито важни за достизање територијалне кохезије (ESPON, 2005). Европским Структурним фондовима желе се смањити просторне разлике неједнаког економског раста и реструктуирања у ЕУ. Они су усмерени ка специфичним подручјима или ка изградњи инфраструктуре. Њихова просторно дискриминирајућа природа даје оквир националним, регионалним и локалним планерима и другим групама које су укључене у економски развој и обнову да користе новац ЕУ при формулисању планских политика и утичу на дистрибуцију развојних активности (Shaw & Nadin, 2000).

Два основна термина које стоје иза регионалне политике ЕУ, обједињују њене вредности:

- субвенционалност, ради циља уједначавања грађана и региона који се економски и социјално не могу поредити са европским просеком, и
- кохезија, јер ће постојати користи за сиромашне, уколико окружују богате (Тодоровић и др, 2004).

Саобраћајна политика ЕУ, генерално води рачуна о равномерном територијалном развоју кроз пројекте Трансевропске мреже – TEN и Процене

потреба за саобраћајном инфраструктуром – TINA (*Transport Infrastructure Needs Assessment*). У новим чланицама ЕУ она доприноси приступачности и расту, али такође фаворизује централне регионе који већ имају релативно добру позицију. Секундарне инфраструктурне мреже су углавном национална брига, али заслужују пажњу како би се користи од инвестирања у европску инфраструктуру прошириле и допринеле равномерном развоју на националном и регионалном нивоу (ESPON, 2005). Трансевропске мреже су настале са циљем побољшања релативне локације периферних подручја Европе. Оне се не односе искључиво на транспорт, већ укључују и приступ изворима енергије и модерним телекомуникационим системима. Међутим, кључне мреже су се концентрисале или на просперитетна централна подручја или на подручја која се пружају радијално од „језгра“ ка периферији (Shaw & Nadin, 2000).

Политика животне средине ЕУ, јавља се као потреба усклађивања заштите животне средине са економским развојем. Нарочито су се унутар оквира одрживог развоја просторном планирању обезбедили нови инструменти (процена утицаја на животну средину и стратешка процена утицаја на животну средину) и одговорности од којих многе имају европску димензију (Shaw & Nadin, 2000). Осим главних, требало би навести још неке важне секторске политике ЕУ које имају утицаја на просторно планирање и развој. На првом месту то је, за многе нове чланице контроверзна Заједничка пољопривредна политика- САП (*Common Agricultural Policy*), која нема изричите просторне циљеве и у великој мери делује против равномерног развоја. Финансијска помоћ фаворизује централна подручја више него периферију Европе. Рурални развој представља једини део ове политике који подржава кохезију. Друга је Политика истраживања и развоја – R&D (*Research and Development Policy*), која се највише осећа у богатим централним регионима ЕУ, где су ефекти и концентрација активности истраживања и развоја највећи. Ипак, политика је почела да даје одређене позитивне резултате и у неким мање развијеним регионима (ESPON, 2005).

Иако Европска Унија нема формална овлашћења у области просторне политике, значајан утицај на простор реално се остварује реализацијом секторских политика које, иако међусобно слабо координиране – представљају одређени облик просторне политике. Један неформални документ презентован пре скоро седам година пореметио је такво стање ствари, представљајући својеврсни ембрион европске политике просторног развоја: Перспективе просторног развоја европског континента – ESDP (Ђорђевић и Дабовић, 2005). Такође, пре његовог доношења, циљеви просторног и урбаног развоја и политике животне средине одвијале су се кроз велик број посебних иницијатива у другим областима (запошљавање, рурални развој, развој малих и средњих предузећа, урбана обнова, економска диверзификација, обука радне снаге, конверзије застарелих индустрија итд.).

Табела 1. – Кохезија 2007 – 2013: Предложени циљеви и инструменти
(Info regio, 2004)

2000 – 2006. године		2007 – 2013. године	
Циљеви	Финансијски инструменти	Циљеви	Финансијски инструменти
Кохезиони фонд	Кохезиони фонд	Конвергенција	ERDF
Циљ 1	Европски фонд за регионални развој (ERDF)		ESF
	Европски социјални фонд (ESF)		Кохезиони фонд
	Европски фонд за усмеравања и гаранције у пољопривреди (EAGGF)		
	Финансијски инструменти за усмеравање рибарства (FIFG)		
Циљ 2	ERDF	Регионална конкуритивност и запошљавање: - регионални ниво - национални ниво: Европска стратегија запошљавања	ERDF
	ESF		ESF
Циљ 3	ESF	Европска територијална сарадња	ERDF
INTERREG	ERDF		
URBAN	ERDF		
EQUAL	ESF		
LEADER+	EAGGF - усмеравање		
Рурални развој и реструктуисање рибарства изван Циља 1 – EAGGF	EAGGF - гаранције FIFG		
9 циљева	6 инструмената	3 циља	3 инструмента

Међутим, од 2000. године долази до радикалних промена како би се ресурси и политичка подршка концентрисали на неколико великих програма за период до 2006. године. Најважније регионалне иницијативе у том периоду су (Вујошевић, 2002):

– **INTERREG** је најбитнија иницијатива за просторно планирање. Обухвата све три поменуте транснационалне димензије како би се достигли складнији и уравнотеженији развој и европско просторно планирање. У оквиру INTERREG III В 2002-2006. године разрађен је програм Европске мреже опсерваторија просторног планирања – ESPON са циљем да се омогући обухватан, детаљан и поуздан увид у различитост компонената европског простора који сада обухвата 27 + 2 државе (25 чланица, Норвешка и Швајцарска и Румунија и Бугарска као земље-кандидати).

– **LEADER+** односи се на достизање интегралног руралног развоја кроз активности локалних група,

– **EQUAL** представља транснационалну сарадњу која има за циљ смањивање свих облика дискриминације и неједнакости у приступу тржишту рада и,

– **URBAN**, који се бави социјалном и економском обновом насеља и других подручја у кризи, у циљу промовисања одрживог урбаног развоја.

Европска Комисија је већ 2004. године разрадила документ „Законске препоруке Европске Комисије за реформу Кохезионе политике за период од 2007 – 2013. године. Основне разлике између два периода у погледу циљева и фондова из којих ће се финансирати њихово остваривање садржане су у *Табели 1*. Дакле, поново се предлаже концентрисање ресурса и фокусирање на још мањи број најважнијих циљева. Ради се, заправо, о стратешким приоритетима ЕУ који су дефинисани у Лисабонској и Готенбуршкој агенди за одрживу и компетитивну „економију знања“ (knowledge economy) и у Европској стратегији запошљавања. Структурне акције би требало да буду више концентрисане на регионе у које се у претходном периоду није пуно улагало уз предвиђање промена у осталим деловима ЕУ. Такође, оне би требало да буду у већој мери децентрализоване, а њихова имплементација једноставнија, транспарентнија и ефикаснија.

Основни стратешки документи европског просторног развоја

Један од основних разлога за стварање наднационалних стратешких докумената просторног развоја континента, а посебно Европске Уније јесте велики диверзитет који карактерише њен простор. Он се сматра једном од њених највећих предности и стално се употпуњује новим таласима проширења. Истовремено, услед различитих традиција просторног планирања⁹, које се јављају као доминација физичког планирања или регионалних политика и управљања регионалним развојем, или урбанистичког планирања са ретким примерима интегралног просторног планирања, дефинисање просторних политика које би биле употребљиве у целој Унији све је теже и комплексније. Оне морају испоштовати поменути диверзитет,

⁹ Национални системи планирања у Европи развијали су се у оквиру пет основних (између њих постоји велики број прелазних облика) „породица“: Британској (Енглеска, Ирска, Шкотска и Велс); „Наполеоновској“ (Француска, Белгија, Грчка, Холандија, Италија, Луксембург, Португал и Шпанија); Немачкој (Немачка, Аустрија и Швајцарска); Скандинавској (Данска, Финска, Исланд, Норвешка и Шведска); и Источноевропској (Neuman, Thorneley, 1996)

што захтева развој географски диференцираног приступа при њиховом дефинисању, упоредо тежећи очувању третмана Европе као целине.

Европска перспектива просторног развоја - ESDP (*European Spatial Development Perspective*) усвојена је у Потсдаму 1999. године од стране министара чланица Европске Заједнице одговорних за просторно планирање. Овај документ представља званични инструмент за усклађивање политика између влада држава чланица Уније, али и „пробни просторни план” Уније (Вујошевић, 2002) и других делова Европе. Заснован на принципима Лајпцишког документа, ESDP дефинише циљеве политика и могућности европског простора у достизању уравнотеженијег просторног развоја преко (1) економске и социјалне кохезије, (2) конзервације природних ресурса и културног наслеђа и (3) уравнотеженије конкуритивности европске територије (CSD, 1999). Сва три критеријума су јаснији ако се преведу у просторне циљеве:

- Развој уравнотеженог и полицентричног урбаног система и нови односи на релацији село-град; (комплементарност и сарадња између варошица и градова, динамичне атрактивне вароши и градови, одрживи развој градова, партнерство између градова и насеља у њивом залеђу, диверзификација руралних подручја);

- Једнакост у приступу инфраструктури и знању (боља приступачност, ефикасније одрживо коришћење инфраструктуре, дифузија иновација и знања); и

- Одрживи развој, мудро управљање и заштита природног и културног наслеђа (конзервација и развој природног наслеђа, здраво управљање водним ресурсима, конзервација и креативно управљање урбаним и културним наслеђем Европе).

Три основна циља ESDP-а разрађена су преко 60-так специфичних циљева из којих региони држава чланица и Европска Комисија могу да изабери оне које им највише одговарају за даљу елаборацију на својој територији. На тај начин ESDP обезбеђује позитиван и разуман оквир за просторну интеграцију различитих сектора и циљева (Ђорђевић и Дабовић, 2005).

У њему су дате визије европског простора у целини, заједнички референтни оквир акција и усмеравање релевантних власти ка одређивању и имплементацији политика које имају просторни значај, али без ограничавања одговарајућих институција у вршењу својих надлежности.

Водећи принципи за одрживи просторни развој европског континента (*Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent*), су настали као резултат договора постигнутог на 12. Европској конференцији министара одговорних за просторно планирање – СЕМАТ (*Conférence Européenne des Ministres responsables de l'aménagement du territoire*) у Хановеру 2000. године, као примена закључака са Самита Савета Европе из 1997. године. Ови принципи формиран су на основу

процене да је потребна промоција и унапређење демократских вредности, социјалне кохезије и културног диверзитета у државама чланицама Савета Европе који се суочио са великим економским, социјалним и просторним диспаратима на прагу 21. века¹⁰. Они у себи садрже територијалну димензију људских права и демократизације и требало би да дају свој допринос стратегији социјалне кохезије, повећању регионалне равнотеже, омогућајући свим становницима адекватне животне услове уз истовремено задржавање културног идентитета и јачање демократских структура локалних и регионалних власти (Ђорђевић и Дабовић, 2004). Дакле, развој политике одрживог просторног развоја за државе чланице Савета Европе треба базирати на следећим принципима регионално уравнотеженог развоја: (1) промовисати територијалну кохезију кроз уравнотежени друштвени и економски развој региона и побољшану конкурентност, (2) подстицати развој који је генерисан урбаним функцијама и побољшати везе између града и сеоског окружења, (3) промовисати уравнотежену доступност, (4) развијати приступ информацијама и знању, (5) смањивати штетне утицаје по животну средину, (6) повећати и заштитити природне ресурсе и природно наслеђе, (7) повећати фонд културног наслеђа као развојног фактора, (8) развијати енергетске ресурсе и очувати безбедност, (9) подстицати високо квалитетни, одрживи туризам, (10) ограничити утицаје природних непогода.

Водећи принципи у великој мери представљају сублимирање идеја, ставова и концепта ESDP-а, те се морају посматрати као резултат јединствене политике у области просторног планирања ЕУ.

Литература

- Вујошевић, М. (2002). *Новије промене у теорији и пракси планирања на Западу и њихове поуке за планирање у Србији/Југославији*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
- Дабовић, Т. (2005). Могућности за достизање полицентричног развоја Европске Уније. У *Србија и савремени процеси у Европи и свету* (стр. 991-1004). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Ђорђевић, Д. и Дабовић, Т. (2004). Компарација, анализа и синтезна оцена стратешких докумената просторног развоја земаља Југоисточне Европе. У: *Стратешка документа просторног планирања – претходни резулта-*

¹⁰ Од 1989. године, демократска Европа се проширила од 22 на 45 земаља са скоро 800 000 000 становника (око 14% укупне светске популације), које својим ингеренцијама покрива Савет Европе, са великим регионалним диспаратима и националним дохотком који варира од 1000\$ - 45 000\$/per capita.

- ти истраживања за потребе подпројекта *Просторно економска интеграција Србије у развојне токове Југоисточне Европе* (стр. 5-31). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Ђорђевић, Д. и Дабовић, Т. (2005): Криза европске политике просторног развоја. *Гласник Српског географског друштва*, 85 (2), 111-118.
- Тодоровић, М., Тошић, Б. и Стојановић Б. (2004). *Србија, еврорегиони и европске интеграције*. Посебна издања, Књига 63, Београд: Српска академија наука и уметности, Географски институт „Јован Цвијић“.
- Dabinett, G. and Richardson, T. (2000). Strategic European Spatial Planning – Power, Knowledge and Rationality in Policy Evaluation. In: Shaw, D., Roberts, P. and Walsh P. (ed.), *Regional Planning and Development in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Davies, H. W. E. (1994). Towards European planning system. *Planning Practice and Research*, 9 (1), 63-69.
- Shaw, D. and Nadin, V. (2000). Towards Coherence in European Spatial Planning? In: Shaw, D., Roberts, P. and Walsh, P. (eds.), *Regional Planning and Development in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Tewdwr-Jones, M. and Williams, R. H. (2001). *The European Dimension of British Planning*. London: Spon Press.
- Williams, R. H. (1996). *European Union spatial policy and planning*. London: Paul Chapman Publishing.
- *** (1999). *European Spatial Development Perspective*. Luxemburg: European Commission, Committee for Spatial Development.
- *** (2000). *Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent*. 12th Session of the European Conference of Ministers responsible for Regional Planning. Hannover: Council of Europe, CEMAT.
- *** (2005). *In search of territorial potentials, Mid term results by spring 2005*. Luxemburg: ESPON.
- Web – стране:
- Inforegio, European Union, Regional Policy: http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docgener/informat/reg2007_en.pdf
- Pallagst, M. K. (2000): Spatial Planning Policies and Conceptions on the European Level – influences on national spatial planning systems: <http://www.planum.net/topics/east-pallagst.html>
<http://www.planum.net/topics/east-pallagst.html>
<http://www.espon.org.uk/spatialplanning.htm>